

Poëzie en politiek in de 4^e eeuw n.Chr.

Optatianus Porfyrius' vormgedichten en Claudius Claudianus' Laus Serenae

Diederik Burgersdijk
Radboud Universiteit Nijmegen
diederik.burgersdijk@ru.nl

Abstract

In this article, I analyse two specimina of imperial panegyric poetry, addressed at persons who hold lower ranks in the imperial hierarchy than the emperor: Constantine's son Crispus in the first quarter of the 4th century AD in Optatianus Porfyrius' hexametric poetry, and Honorius' cousin (and sister by adoption, as well as mother-in-law) Serena in the last quarter of the same century, praised by Claudius Claudianus in his *Laus Serenae*. The analysis fits into scholarship of recent decades focusing on imperial representation, also of secondary figures in politics. It will be concluded that in each instance, even if a person in the shadow of supreme power is praised, the highest reigning emperor is still the (indirect) object of imperial praise, be it in prose or verse panegyric.

Keywords: Claudius Claudianus, Publilius Porfyrius Optatianus, (imperial) panegyric, technopaignia, Latin (hexameter) poetry

1 Inleiding

Geschiedenis wordt geschreven door de overwinnaars. De 4^e eeuw na Christus kan, door de grote bronnenrijkdom en wisselende historische lotgevallen, dienen als ultieme illustratie van dit proces: bronnen omtrent personen die politiek aan het langste eind trokken hadden een aanzienlijk grotere kans te overleven dan bronnen die de verliezende kant belichtten. Vanaf de 3^e eeuw werd de Romeinse politiek (die zich veelal op militair terrein afspeelde) bepaald door een baaierd van keizers, medekeizers, tegenkeizers en aspiranten. Groot is de lijst van keizers die korter of langer regeerden,

maar nooit tot de officiële keizerlijsten zijn doorgedrongen. Een treffend voorbeeld is Maxentius, de laatste vanuit Rome regerende keizer (306-312), met als machtsgebied Italië, Sicilië, Sardinië en Noord-Afrika. Hij werd door zijn nederlaag tegen Constantijn de Grote (keizer van 306 tot 337), die in tegenstelling tot zijn tegenstander wel door het regerende keizercollege in Oost en West werd erkend, in tekst en beeld weggeschreven als usurpator: de boog die hij aanvankelijk voor het eeuwfeest van Rome liet bouwen, werd gewijd aan de overwinning van Constantijn, terwijl de aanvankelijke bouwheer in de bijbehorende inscriptie werd afgedaan als *tyrannus*. Officiële redevoeringen die te zijner ere zijn gehouden – zonder twijfel waren er naar de gewoonte van de tijd verscheidene – zijn verdwenen.¹

In de 4e eeuw beleefde het Romeinse rijk een fundamentele omwenteling in religieuze politiek: van een klassiek polytheïstisch pantheon naar een monotheïstische staatsgodsdienst. Tegelijk bleef de staatsidee ongewijzigd: een centraal geleide eenheidsstaat, met een veelheid aan volken onder één hoofdstad. In de praktijk waren er meer keizers en meer steden verspreid over het rijk die als officiële keizerlijke residentiestad hoofdstedelijke allures hadden, in Oost, West, Noord en Zuid, waar vaak meer keizers tegelijk regeerden. Die keizers waren doorgaans met elkaar verbonden in familierelaties, waarvoor een minutieuze hiërarchie bestond, bepaald door de mate van verwantschap, senioriteit en machtsbasis. Er waren *Augusti*, hoger in de hiërarchie verwijzende heersers, en *Caesares*, hun ondergeschikten die soms waren voorbestemd hun superieuren als *Augusti* op te volgen.

De ingewikkelde verhoudingen en gedetailleerde hiërarchieën worden weerspiegeld in panegyrische teksten, die de vorm kunnen hebben van officiële lofredes, aan de keizer(s) gericht bij officiële gelegenheden, zoals verjaardagen, jubilea en huwelijken.² Van dit type zijn zo'n zestig retorische teksten – zonder uitzondering gewijd aan succesvolle politieke spelers – overgeleverd die de lof van een (mede)keizer zingen, wat slechts een deel van een veel grotere hoeveelheid uitgesproken panegyrieken moet zijn. Daarnaast bestaan er teksten die de lof van machthebbers bezingen in de vorm van historiografische teksten en gedichten, waarvan de laatste

1 Een geschiedenis van het Romeinse rijk tot in de 4^e eeuw is Kulikowski (2016); voor het verloop van de 4^e eeuw: Kulikowski (2019). Speciale aandacht voor verslagen strevers naar de macht: Omissi (2018: 116-142, over Maxentius) en Varner (2004: 216-220). Voor het voorbeeld van de verdwijning van de oorspronkelijke bouwheer: Burgersdijk (2021).

2 Deze voorheen weinig bestudeerde literatuur komt in onderzoek steeds meer aan de orde, vooral de selectie van lofredes verzameld door de redenaar Pacatus in 389, de *Panegyrici Latini XII*. Zie voor een overzicht van dit bloeiende onderzoeksterrein Rees (2012) en Burgersdijk (2016: hoofdstuk 6).

categorie weliswaar in vorm, maar nauwelijks in kern en wezen lijkt te verschillen van de genoemde redevoeringen.

In deze bijdrage wil ik ingaan op twee panegyrische teksten op figuren rondom de keizer, waarmee een beeld verkregen kan worden van keizerlijke personen die zelf niet de hoogste macht bekleedden. Dit betoog speelt in op recent onderzoek naar representatie van de macht, zoals dat met betrekking tot veel verschillende media wordt beoefend: architectuur, iconografie (beelden en munten) en teksten geven elk hun eigen beeld van hoe de macht wordt gepresenteerd, hetzij op instigatie van de machtsbekleders zelf, hetzij door waarnemers van de sociale situatie, zoals schrijvers en kunstenaars.³ Ik zal proberen te bepalen hoe in lofredes aan de genoemde hiërarchieën in macht, medemacht en tegenmacht tegemoetgekomen wordt, en wel aan de hand van twee teksten. Ten eerste de gedichten van Porfyrius Optatianus op Crispus, de zoon van Constantijn, die aan het einde van zijn medekeizerschap ten val kwam, vermoord in opdracht van zijn vader. Ten tweede de lof van Claudius Claudianus op Serena, de vrouw van Stilicho, die na een langdurig succesvol bewind als feitelijk heerser van het rijk eveneens in opdracht van de keizer vermoord werd. De *trait-d'union* tussen deze teksten uit de jaren twintig en negentig van de 4^e eeuw, behalve dat ze zijn geschreven in dactylische hexameters, is dat zij niet zozeer handelen over de hiërarchisch hoogste keizer, maar over respectievelijk een zoon (Crispus) en een echtgenote van een feitelijke medekeizer (Stilicho). Dat is bijzonder, omdat doorgaans de lofrijke hexameters, oorspronkelijk het metrum van epos en leerdicht, voorbehouden zijn aan de heersers (als niet, in satirische context, juist voor schimpdichten). Panegyrische teksten in proza en poëzie die aan machthebbers aan de verliezende kant zijn gericht, zijn door de vergetelheid die de adressaten na hun dood ten deel viel, meestal niet overgeleverd.

2 Optatianus Porfyrius en de jaren twintig van de 4^e eeuw

Van Publilius Optatianus Porfyrius is vrijwel niets anders bekend dan zijn gedichten, die hij vooral in de jaren twintig van de 4^e eeuw geschreven moet hebben. Zijn poëzie is virtuoos, maar anders dan in de zin van, bijvoorbeeld,

3 Hekster (2015) is een voorbeeld van een studie over hoe imperiale representatie met het thema van voorouderschap wordt vormgegeven. De 4^e eeuw komt hierin minder aan de orde, maar het boek biedt een goed overzicht van de tegenwoordige belangstelling voor bewust vormgegeven beeldvorming omtrent keizerschap.

Ovidius. Het zijn vormgedichten, dat wil zeggen: gedichten waarvan door de schikking van de woorden en letters ofwel letterpatronen binnen het gedicht ofwel een bijzondere bladspiegel gevormd worden. Ze maken indruk door complexiteit van metra en woordspelingen. Vaak zijn ze auto-refentieel: de vorm van het gedicht of de door letters gemaakte patronen verwijzen naar de inhoud. De letters die het patroon vormen, in ieder geval bij Porfyrius, vormen weer nieuwe gedichten, die als flonkerende details ook weer een eigen leven leiden.

Dit laatste is een kenmerk van 4^e-eeuwse poëzie in het algemeen, zoals beschreven door Michael Roberts in zijn invloedrijke studie *The Jeweled Style* (2010).⁴ Hierin betoogt deze scherpe observator van het poëtisch taaleigen van de laatantieke poëzie dat verzen die voor de moderne beschouwer misschien onbeholpen lijken, op hun eigen, tijdgebonden, merites beoordeeld moeten worden: waar in klassieke poëzie bepaalde retorische technieken en voorschriften wel nauwgezet werden gevolgd, maar zoveel mogelijk verhuld om het geheel een naturalistische indruk te laten geven, werd in latere poëzie de constructie veel minder verhuld, en retorische techniek veel meer expliciet gemaakt. De klassieke opvatting over de verhouding tussen de delen die een harmonisch geheel dienden te maken, maakte plaats voor een sterke gerichtheid op het detail, met veel herhaalde patronen en, in zekere zin, overdrijving: de ‘jeweled style’, te vertalen als de ‘briljante stijl’. Het detail flonkert in retorisch sterk doorgevoerde en goed geëxpliciteerde kaders, terwijl de lange lijn van een betoog of verhaal minder belangrijk lijkt te worden.⁵

Ofschoon de term door Roberts vooral op de latere 4^e eeuw en de 5^e wordt toegepast (grofweg de periode tussen Ausonius en Sidonius Apollinaris), is de poëzie van Porfyrius er onmiskenbaar een voorloper, en misschien wel een uitvergroting van. De verzen van de 31 overgeleverde gedichten zitten zo ingewikkeld en geraffineerd, maar nog altijd begrijpelijk, in elkaar, dat bij lezing verbazing de boventoon voert. Daarbij is de gelaagdheid van de poëzie verbluffend. Uit de geschreven hexameters komen bij nadere lezing, als bij een kruiswoordpuzzel, weer nieuwe gedichten (soms zelfs in het Grieks) naar voren. De letters waaruit die gedichten bestaan – horizontaal, diagonaal en verticaal geplaatst – vormen figuren die weer nieuwe betekenislagen aan

4 Zie ook McGill en Pucci (eds, 2016) voor een poging de specifieke stijl en het taaleigen van laatantieke poëzie in kaart te brengen. In hun introductie bespreken zij ook het concept van ‘Reuse’, ofwel het hergebruik van oude fragmenten en voorbeelden (van bijvoorbeeld klassieke auteurs) in nieuwe contexten, een werkwijze van verzamelen en combineren die als esthetisch principe kan worden opgevat.

5 Het etiket van ‘briljante stijl’ is een late echo van de oudere determinering van ‘Gouden’ (de tijd van Augustus) en ‘Zilveren’ (de latere 1^e eeuw van het keizerrijk) Latijn.

de tekst toevoegen, waarin weer nieuwe woordvariaties verstopt zitten.⁶ Optatianus was niet de eerste die figuren en vormen in ruimtelijke zin in zijn gedichten toepaste. Gedurende het Hellenisme werden, ook in de Griekse wereld, figuren uitgebeeld, zoals vogels of altaren. In het Latijn was het de dichter Laevius, een generatie voor Catullus, die dergelijke figuren maakte.⁷ Maar ook in poëzie van de verhevener stijl zoals die van Vergilius zijn er vormen die achter de inhoud verscholen gaan, zoals de beginletters van de eerste drie woorden van de *Aeneis*, *Arma Virumque Cano*, samen de letters *AVC* vormen, *Ab Urbe Condita*. In die sfeer moet de werkzaamheid van Optatianus gezien worden, maar dan vele malen virtuozer.

Het Romeinse Rijk ten tijde van Porfyrius' activiteit was verdeeld in West en Oost, waar respectievelijk Constantijn en Licinius als *Augusti* regeerden, aanvankelijk nog met medekeizers (Maximinus en Galerius), maar later slechts met onderkeizers (*Caesares*), veelal hun eigen zoons. In het geval van Constantijn was dat Crispus, de zoon uit zijn eerste huwelijk, die tot 326 resideerde in Trier. In het oosten werden Licinius en zijn zoon verslagen in 324, waarna Constantijn tot 337 als opperkeizer bleef regeren. De alleenheerschappij van één Augustus was in die jaren hersteld, en de aloude hoofdstad Rome gaandeweg naar het tweede plan gedrongen ten gunste van Constantinopel. Getuige zijn geschriften onderhield Optatianus nauwe banden met het keizerlijk hof. Er zijn zelfs twee brieven uit de correspondentie van de keizer en zijn dichter overgeleverd. De toon van de poëzie is dan ook, net als in het geval van de *panegyrici*, lofrijk van toon en inhoud.

3 Porfyrius' poëzie

Ondanks de kennelijk goede verhoudingen met het hof viel Porfyrius een driejarige verbanning ten deel. Sommige geleerden plaatsen deze in de periode 323-326, anderen tussen 326 en 329, weer anderen geven andere

6 Om deze reden wordt dit type poëzie door Peltari (2014: 114) een 'open tekst' genoemd, wat kenmerkend zou zijn voor poëzie uit de Late Oudheid: de tekst wordt niet als een vaststaand gegeven beschouwd, maar produceert juist door zijn fragmentatie (en de focus op het detail en de delen) nieuwe betekenislagen. De lezer wordt actief betrokken in het produceren van nieuwe betekenissen die het gedicht bij hernieuwde lezing onthult.

7 Zie over Griekse vormgedichten van de Griekse oudheid tot heden het overzicht van Diamantopoulou (2016: 71-81), in het bijzonder met betrekking tot mogelijke navolgers van Porfyrius in de Byzantijnse tijd. Over *technopaignia*, allerlei soorten Griekse vormgedichten in de klassieke tijd, en in het bijzonder over 'Figurengedichte', waaronder een bijl met tweesnijdende vlakken, een vleugel, een ei, een panfluit, en tweemaal een altaar, zie Luz (2010: 327-353).

opties met ieder zijn eigen redenering. Van belang daarbij is in elk geval de val van Crispus, die in 326 door Constantijn om onduidelijke redenen ter dood is gebracht – vermoedelijk vanwege te grote machtsaspiraties. In Porfyrius' gedichten is er – in de sfeer van Ovidius' *Tristia* – sprake van een *falsum crimen*, 'valse aanklacht' tegen hem, en *fata tristia*, 'triest lot' (*carmen* 2.31.11-12). Op een zeker moment is de dichter in ere hersteld, zelfs zozeer dat hij *praefectus Urbis Romae* ('stadsopzichter van Rome', met verstrekkende bevoegdheden die het hele rijk betroffen) kon worden, in 329 en nogmaals in 333. In zijn poëzie is sprake van grote lof, die getuigt van vriendschap met Crispus – wellicht is dat de reden van het gedwongen vertrek.

Optatianus' kennelijke religieuze overtuiging moet naar het genoegen van Constantijn zijn geweest. In zijn gedichten verwerkt hij allerlei christelijke motieven, zoals het chi-rho monogram dat de eerste twee letters van Christus' naam vormt.⁸ Van dit teken is in verband met Constantijn voor de eerste keer sprake in een geschrift van Lactantius (*De mortibus persecutorum*), bisschop te Trier en leermeester van Crispus, uit het jaar 315, en van iets later dateert een munt geslagen te Ticinum, waar Constantijn met een chi-rho teken op zijn helm wordt afgebeeld. Overvloedig bewijs voor het gebruik van dit *salutare signum* ('heilzame teken') is er niet, maar Optatianus vormt de derde bron in de reeks. Bijvoorbeeld zijn achtste gedicht (zie pagina 231). Het gedicht bestaat uit 35 hexameters, die elk 35 letters bevatten. De in kleur aangegeven letters vormen samen het chi-rho-teken, nog aangevuld met de letters I-E-S-V-S die samen de naam Jezus vormen. De letters vormen samen een nieuw gedicht, deze keer een distichon, dat in mijn vertaling als volgt luidt:

Alvoeder, deze bladzijde schittert nu voor u, met het heilbrengende / teken
geschreven, weerklinkend met de namen van de Heer: / heilige zoon van
God, u bent de enige redder van goede mensen, / de God van het goede,
glans van het geloof. / Laat Victoria de keizer en zijn zoons begeleiden.⁹

8 In *Carmina* 14 en 24 zijn het chi-rho teken verwerkt (Polara 1973 I: 57), en in gedicht 8 hetzelfde teken met de letters I-E-S-V-S toegevoegd. Gedicht IX (Polara 1973 I: 37) heeft een boom als afbeelding en gedicht 26 (Polara 1973 I: 103) heeft op zichzelf de vorm van een altaar.

9 *Alme, salutari nunc haec tibi pagina signo / scripta micat, resonans nominibus domini; / nate deo, solus salvator, sancte, bonorum, / tu deus es iusti, gratia tu fidei. / sit Victoria comes Aug. et natis eius.* Het bijvoeglijk naamwoord *almus* ('voedend', 'genadig', 'heilig') hier een aanspreekvorm voor Christus, komt ook voor in Optatianus Porfyrius, *carmen* 2.2, daar in verband met de goddelijke gaven van de keizer: *Auguste omnipotens, almo mortalia cuncta numine laetificans* ('Almachtige keizer, die met genadige godheid al het sterfelijke verblijdt', cf. 2.19: *alme, salus*

A C C I P E P I C T A N O V I S E L E G I S L V X A V R E A M V N D I
C L E M E N T I S P I A S I G N A D E I V O T V M Q V E P E R E N N E
S V M M E F A V E T E T O T A R O G A T P L E B S G A V D I A R I T E
E T M E R I T A M C R E D I T C V M S E R V A T I V S S A T I M O R E
A V G V S T O E T F I D E I C H R I S T I S V B L E G E P R O B A T A
G L O R I A I A M S A E C L O P R O C E S S I T C A N D I D A M I T I
A D C V M V L A N S C O E T V S E T T O T A O R N A T A S E R E N I S
M V N E R I B V S P R A E S T A N S N A T I S V T L A V R E A V O T A
V I R T V T V M T I T V L O S P R I M I S I A M D E B E A T A N N I S
P R O G E N I E T A L I G E N V I T Q V O S N O B I L E S A E C L V M
H I S D E C V S A P R O A V O E T V E R A E C O N S C I A P R O L I S
R O M A C L V I T P R I N C E P S I N V I C T I M I L I T I S A L M A
O T I A P A C I S A M A N S H A E C S V N T M I T I S S I M A D O N A
H O C A T A V I M E R I T V M V O T I S P O S T E D I T V S O R B I S
E R V M P E N S D O C V I T N E N O R I N T F R A N G E R E F I D E I
O P T I M A I V R A P A R E S C V R I S S V B M A R T I S I N I Q U I
N V L L I S L A E S A F I D E S H I N C I V G I S T A M I N E F A T A
V O B I S F I L A L E G V N T P L A C I D A P I E T A T E S E C V T A
E T R E S C O N S T A N T I N V N C E X E R I T I N C L I T A F A M A
A V C T A S T I R P E P I A V O T O A C C V M V L A T A P E R E N N I
S A N C T A S V A S S E D E S A D M E N T I S G A V D I A M I G R A T
A E T H E R I O R E S I D E N S F E L I X I N C A R D I N E M U N D I
I A M P A T R I A E V I R T V T I S O P V S B E L L I N E L A B O R E
A N I V S T I M E R I T I S D I C A M M E N T I S Q V E S E R E N A E
E T P I A D O N A C A N A M F E C V N D A Q V E P E C T O R A N O T O
R I T E D E O S I C M E N T E V I G E N T C V I G A V D I A C A S T A
C L A V D I V S I N V I C T V S B E L L I S I N S I G N I A M A G N A
V I R T V T V M T V L E R I T G O T H I C O D E M I L I T E P A R T A
E T P I E T A T E P O T E N S C O N S T A N T I V S O M N I A P A C E
A C I V S T I S A V C T V S C O M P L E R I T S A E C V L A D O N I S
H A E C P O T I O R E F I D E M E R I T I S M A I O R I B V S O R T A
O R B I D O N A T V O P R A E S T A S S V P E R A S Q V E P R I O R A
P E R Q V E T V O S N A T O S V I N C I S P R A E C O N I A M A G N A
A C T I B I L E G E D E I I V S S I S Q V E P E R E N N I A F I E N T
S A E C L A P I I S C E P T R I T E C O N S T A N T I N E S E R E N O

Het kwadraat bevat een A linksboven en een O rechtsonder, van alfa tot omega, een grapje dat Optatianus ook in andere figuurgedichten uithaalt (zoals *carmen* 24). Het primaire gedicht begint met een opdracht: ‘Ontvang, gouden licht van de wereld, deze vrome tekens van een goedgunstige God versierd met nieuwe gedichten, en een heilwens voor eeuwig’.¹⁰ Het gedicht eindigt als volgt: ‘En mogen voor U onder Gods wet en geboden de tijden van uw regering eeuwig duren, terwijl U, Constantinus, voorspoedig regeert’.¹¹ De teneur van de gedichten is duidelijk: Constantijn regeert onder Gods genade. Zij het dat in sommige gedichten de keizer zelf de heilbrengende instantie in de staat is, en soms zijn beschermer Jezus Christus.

Wat wil Porfyrius met deze complexiteit bereiken? De poëzie verraad een voorkeur voor vermenging van tekst en beeld, die volgens Roberts ook een stijlkenmerk van laatantieke poëzie is. Een watermerk is in de tekst besloten. Op die manier kan een figuur als Crispus, ook na zijn ongenade, niet uit de tekst worden verwijderd, en blijft hij onderwerp van de betoonde lof. Een *damnatio memoriae* zou dan voor het geheel van de gedichten moeten gelden, wat kennelijk niet is gebeurd, zoals wel in het geval van de historische Crispus. Maar Porfyrius schreef niet alleen in figuren; ook het woord als zodanig was object van zijn eindeloze creativiteit. Zie *carmen* 25, waarvan elk woord met een ander woord uit hetzelfde vers verwisseld kan worden (op laatste woord in het vers na) zonder dat de inhoud of het metrum geweld aangedaan wordt:

*Ardua componunt felices carmina Musae
dissona conectunt diversis vincula metris
scrupea pangentes torquentes pectora vatis
undique confusis constabunt singula verbis.*¹²

Het gedicht draagt de gebruiksaanwijzing in zich: de lezer mag alle woorden verwisselen, maar altijd blijft het gedicht metrisch en inhoudelijk correct. Bijvoorbeeld: zonder probleem wisselen we de woorden in het eerste vers, *carmina felices componunt ardua Musae*. Maar ook tussen de verzen kan

orbis, ‘heilige, redding van de wereld’). Het woord wordt gebruikt als aanspreektitel voor God, of Christus, in diverse christelijke auteurs uit de 4^e en 5^e eeuw (Ausonius, Prudentius, Paulinus van Nola, Dracontius), zie *Thesaurus Linguae Latinae* I.1703.76-1704.4.

10 *Accipe picta novis elegis, lux aurea mundi, / clementis pia signa dei votumque perenne.*

11 *Ac tibi lege dei iussisque perennia fient / saecula pii sceptri te Constantine sereno.*

12 Vertaling: ‘De zalige Muzen stellen moeilijke verzen samen: / ze verbinden onklinkende verbindingen met verschillende metra / dichtend het scherpe dichtersgemoed beproevend / en overal zullen de woorden afzonderlijk staan op wisselende posities’.

dat, bijvoorbeeld *ardua constabunt torquentes carmina Musae, etc.*¹³ Enige voorwaarde is dat het laatste woord van elke hexameter blijft staan waar het staat.¹⁴ ‘Words are viewed as possessing a physical presence of their own, distinct from any considerations of sense or syntax. They may be moved like building blocks or pieces in a puzzle to create ever new formal constructions’, zegt Roberts (1989: 58) over Porfyrius’ poëzie, in vergelijking met het *Technopaignion* van de late 4^e-eeuwse dichter Ausonius, die allerlei kunststukjes uithaalt met monosyllabische verseinden – niet voor de poëzie of ideeënrijkdom, maar naar eigen zeggen louter voor techniek en nutteloos tijdverdrijf.¹⁵ Wat Porfyrius betreft: hij is met zijn vormgedichten behalve een wonder van poëtische virtuositeit ook een belangrijke historische bron voor de jaren twintig van de 4^e eeuw, vooral vanwege de onuitwisbare aanwezigheid van de in ongenade gevallen troonsopvolger Crispus, maar ook vanwege het opkomend christendom in ditzelfde tijdsbestek.¹⁶ Anders dan zijn latere collega-dichter Ausonius lijkt hij een religieus-ideologische boodschap te hebben, gezien de gewichtige adressaten en de veelzeggende vormfiguren.

4 Imperiale figuren

Driekwart eeuw later is de politieke situatie in het Romeinse Rijk drastisch gewijzigd: het christendom is min of meer de officiële staatsgodsdienst geworden (al was er nog een harde kern van heidense senatoren in Rome actief, en waren er diverse niet-christelijke auteurs), en het rijk was na de dood van Theodosius I in 395 in een oostelijk en westelijk deel verdeeld. Een van de auteurs die in de jaren negentig actief waren onder de vleugels van de jonge keizer Honorius (geboren in 384), was de uit Egypte afkomstige Claudius Claudianus, een heiden in een christelijke omgeving. Honorius’ hof bevond zich vanaf 395 in Milaan (de tijd dat Claudianus in Rome neerstreek

13 Voorbeelden ontleend aan Squire (2017: 89). Peltari (2014: 78) heeft uitgerekend dat je op die manier 1.625.702.000 (meer dan anderhalf miljard) versies kunt maken van ditzelfde gedicht.

14 De figuurgedichten kunnen worden nagezocht in de prachtige bundel verzorgd door Michael Squire en Johannes Wienand (eds, 2017). Vertalingen in verschillende talen zijn in de maak (zonder de virtueuze binnengedichten daarin verwerkt, maar apart daarbij weergegeven, zoals in onderhavig artikel), maar studies zijn recentelijk ruim voorhanden. Bijna een halve eeuw geleden maakte Polara (1973) de meest recente editie.

15 Ausonius in zijn begeleidende brieven aan zijn vrienden Pacatus en Paulinus, zie Green (1991: 175-176).

16 Het beeld van Crispus zoals geschetst in de panegyriek van Constantijns tijd: Burgersdijk (2018).

en poëzie voor hooggeplaatste personen begon te schrijven), en vanaf 402 resideerde hij in Ravenna. Claudianus' oeuvre van voornamelijk hexametrische gedichten tonen zijn afhankelijkheid aan de voogd van Honorius, de Vandaal Stilicho (359-408). Deze invloedrijke generaal was opgeklommen in het leger van Honorius' vader Theodosius I, en was dynastiek aan Honorius verbonden door zijn eigen huwelijk met Serena, de dochter van Theodosius' broer, en door het huwelijk van zijn dochter Maria met Honorius, die dus Stilicho's schoonzoon was. Een keur van Claudianus' gedichten zingt de lof van Stilicho, en bestrijdt diens tegenstrevers naar de imperiale macht. Grote delen van zijn werk vormen een eerbetoon aan de man die, hoewel zelf niet door bloedlijn aan de troon verbonden, de regeringsmacht gedurende minimaal een decennium in handen hield, een positie die hij uiteindelijk (na Claudianus' dood in vermoedelijk 404) met de dood moest bekopen.¹⁷

Tussen de werken van Claudianus bevindt zich een uniek gedicht, te weten een lofredde op de genoemde Serena, het eerste lofdicht op een vrouw in de Latijnse literatuur, in 236 dactylische hexameters, met als titel *Laus Serenae*.¹⁸ Serena is een bij uitstek imperiale figuur, als nicht en adoptiefdochter van een keizer (na de dood van haar eigen vader, Honorius genaamd, werd zij geadopteerd door diens broer, de regerende keizer Theodosius I), en echtgenote van Stilicho.¹⁹ Zij verkeerde in de binnenste kringen van de macht. Dat er een gedicht aan haar wordt gericht, zegt iets over de belangrijke positie die zij aan Honorius' hof gehad moet hebben. Zij is als een moeder voor de jonge Honorius, die met Serena's dochter Maria getrouwd is.²⁰ Bovendien zou zij een bemiddelende rol hebben gespeeld in Claudianus' huwelijk

17 Over Claudianus' leven zijn niet veel feitelijke gegevens bekend; voor een kort overzicht zie Ware (2012: 5-6); Coombe (2018: 6-10).

18 Commentaren op het individuele gedicht (als onderdeel van de *Carmina minora*) zijn Charlet (2018: 45-55, 159-174) en Ricci (2001: 188-221) (met vertaling in het Italiaans en noten). De meest veelomvattende commentaren zijn die van Heus (1982) en Consolino (1986). Twee recente monografieën over Claudianus, zonder speciale aandacht voor de *Laus Serenae*, zijn Coombe (2018) (over de poëtische verbeelding van Claudianus) en Ware (2012) (over Claudianus in de episch-panegyrische traditie). Een goede behandeling van de *Laus Serenae* in verband met voorgaande redevoeringen waarin keizerlijke vrouwen een rol spelen is Washington (2020), met uitgebreide bibliografie.

19 Voor een beknopt overzicht van de historische achtergronden en de rol van Serena in de imperiale politiek: Kulikowski (2019: 122-125). De dood van Honorius de oudere wordt vermeld in Claudianus, *Carmina minora* 30.104: *defuncto genitore tuo*, en vanuit het perspectief van Theodosius in 30.105: *defuncti fratris subolem* (kind van zijn overleden broer) en 110 *fratris adempti* – 'van zijn gestorven broer', naar wie Theodosius zijn eigen zoon, de latere keizer Honorius noemde.

20 Vanaf 398, zie Cameron (1970: 406-409). Na Maria's dood in 408 trouwt Honorius met de andere dochter van Stilicho en Serena, Thermantia. Dit huwelijk was van korte duur, omdat

met een gefortuneerde vrouw.²¹ Toch is het niet Serena, noch Honorius, die de hoogste lof ten deel valt, maar wel Stilicho: diens daden vormen de kern van de lofprijzing gericht aan Serena, die de heldendaden van haar man mogelijk maakte. ... *iudice dignus / Augusto variis Stilicho spectatus in armis* ('Stilicho, uitblinkend in verschillende oorlogen, was het waard [u te trouwen] met goedkeuring van de keizer'), vermeldt het gedicht *Carmina minora* 30.178-179.

Claudianus' gedicht, dat in de titel als *laus* ('lofrede', de gangbare Latijnse term voor wat in moderne generieke afbakeningen 'panegyricus' wordt genoemd) wordt aangeduid, is in de tekstoverlevering deel gaan uitmaken van de *Carmina minora*.²² Zoals gezegd, is het niet heel gebruikelijk dat lofdichten op anderen dan de heersende keizer werden gericht, en als dat gebeurde, dan met de nodige omzichtigheid. Lofdichten, en meer in het algemeen panegyrieken, werden wel vaker op andere imperiale figuren dan de keizer aangeheven, maar nooit zonder vermelding van de hoogste regerende instantie. Op Crispus is er de bekende *Panegyricus*, 4(10) genummerd in het corpus van de *Panegyrici Latini*, die werd geschreven en wellicht gehouden ter gelegenheid van diens vijfjarig jubileum als Caesar, 'medekeizer' (samen met zijn jongere broer Constantius) in het jaar 321, maar tevens wordt daarin het vijftienjarig jubileum van keizer Constantijn gehuldigd. De hoogste keizer is dan ook de eerstgenoemde (1.1: *Dicturus Constantini augustissimas laudes*, 'Aan het begin van mijn hoogverheven lof op Constantijn') en eerst aangesproken (3.1: *Constantine maxime*) persoon. De lof op de opvoeding van Crispus is in feite een lofrede op Constantijn, naar wiens hoogverheven beeld de keizerzoon moet worden gevormd, samen met zijn jongere broer. Verreweg het grootste deel van de redevoering is gewijd aan de lofrijke daden van de vader, niet van de zoon. Andere imperiale figuren worden geprezen in panegyrisch proza, zoals Constantijns' echtgenote Fausta in de redevoering naar aanleiding van hun huwelijk in 307 n.Chr. (6[6]), waarin de nog zeer jeugdige Fausta haar echtgenoot een overwinningskrans aanbiedt.²³ De hoogst in rang geplaatste keizer is altijd, soms indirect, het object van de lof.

Stilicho in 408 ter dood werd veroordeeld vanwege een vermeend machtscomplot, en zo ook zijn dochter in ongenade viel.

21 Cameron (1970: 409-410).

22 Te weten *Carmina minora* 30.

23 Drijvers (1992: 502) stelt terecht dat de lofrede 'is not at all about the marriage of Constantine and Fausta, but about the blessings of the political alliance between Constantine and his father-in-law Maximian that was sealed by way of this marriage and about the qualities of the two emperors'. Washington (2020: 100): 'Even though Fausta was the embodiment of this political union, she is a marginal presence in the speech. She is not mentioned by name and

Eén lofrede laat zich vergelijken met de *Laus Serenae*, en dat is de rede die de net tot *Caesar* ('medekeizer') benoemde Julianus hield tot keizerin Eusebia, de echtgenote van de heersende *Augustus* Constantius II (337-361), Constantijns zoon en opvolger. Zowel Constantius als Julianus was afkomstig uit het Flavische huis dat met Constantijns vader Constantius I de keizertroon besteeg (in 293 als medekeizer onder Diocletianus, en van 305-306 *Augustus*). Zij waren verwant, maar Julianus was overduidelijk de mindere in rang, en zijn keuze voor een lofdicht op de vrouw van de keizer moet (in overeenstemming met het eigenzinnige karakter dat de man in al zijn daden kenmerkte) gewaagd zijn geweest. De directe aanleiding was de bemoeienis die Eusebia gehad heeft met zijn voordracht tot Caesar.²⁴ Nooit eerder (er zijn althans geen getuigenissen van) was een vrouw tot object van een lofrede gekozen, anders dan terzijde, zoals in de slotparagrafen van de *Panegyricus* van Plinius de Jongere tot keizer Trajanus (*Panegyrici Latini* I.1.83.1-84.2 en 85).²⁵ Ook in deze gevallen gold dat de lof op de *Augustae* (zowel Trajanus' echtgenote Plotina als zijn zus Marciana, alsook Eusebia) vooral ter meerdere eer en glorie van de keizer werd gesproken. Het zijn belangrijke modellen voor Claudianus' eveneens gewaagde greep, maar daarin verschillend van zijn voorgangers, dat het in de *Laus Serenae* om een hexametrisch gedicht gaat – een unicum.

5 Claudius Claudianus' *Laus Serenae*

Van vrouwelijke mythologische figuren zijn in Claudianus' poëzie vele voorbeelden, maar een historische, en dan ook nog levende, vrouw was bijzonder. De opbouw van de redevoering voldoet aan de eisen die aan panegyrische teksten worden gesteld in de laatantieke handboeken, onder meer die van Menander Rhetor (daterend uit vermoedelijk de regering van Diocletianus).²⁶ Na een poëtische inleiding (1-10) die Serena een krans toedicht van uitgelezen

her role is reduced to the part her marriage plays in forging another bond between her father and husband.'

24 Bleckmann (2020: 109-110) over de historische omstandigheden van de speech, en de imperiale hiërarchie die erachter schuilging.

25 Plinius, *Panegyricus* 84.5-6 toont heel duidelijk de ondergeschikte rol van de keizerinnen, net als in het geval van Crispus ten aanzien van Constantijn: *te enim imitari, te subsequi student. ideo utraque mores eosdem, qui utraque tuos habet* ('Zij proberen immers u na te doen, u te volgen. Daarom hebben beiden dezelfde gedragingen, beiden ontlene die aan u').

26 Het uitvoerigste handboek dat nu nog voorhanden is, meest recent bezorgd door W.H. Race (2019: 1-357) in *Loeb Classical Library* 539. Zie voor de theorie over de *basilikos logos* ('de lof van de heerser') Race (2019: 139-163).

flora, vergaard van onder meer de Griekse dichtersberg de Helicon, volgt een catalogus van mythologische vrouwen die de lof minder waard zijn dan het onderwerp van Claudianus' gezang (11-33, waarvan het laatste vers: *non tamen audebunt titulis certare Serenae*: 'zij kunnen Serena haar plaats niet betwisten'): Serena verdient de eerste plek in het inspireren van dichters tot een lofdicht, nog meer dan, bijvoorbeeld, Penelope Homerus tot gezang aanzette (25-32). De retorische techniek is die van *syncretis*, de vergelijking tussen verschillende personen, die de geprezen persoon glansrijk dient te doorstaan.²⁷ Vervolgens is Serena's hoge afkomst aan de orde, als dochter van Honorius, de broer van de beroemde generaal en latere keizer Theodosius (34-49).²⁸ De passage wordt, hoewel voornamelijk gewijd aan de krijgsdaden van genoemde keizer, afgesloten met *o maxima rerum / gloria: post genitam didicit regnare Serenam* ('O hoogste roem van de wereld: het [scil. *illa domus*, de Theodosische dynastie] wist pas van regeren na Serena's geboorte').

Een apostrofe van het land van afkomst van het Theodosisch geslacht volgt: Spanje wordt geprezen als rijk en vruchtbaar land en opvoeder van keizers, van wie Trajanus (98-117) indertijd de eerste geweest was (50-69). Weer wordt de passage afgesloten met Serena in de accusativus aan het verseinde: *nec laude virorum / censeri contenta fuit, nisi [...] gemino certatim splendida sexu / Flacillam Mariamque daret pulchramque Serenam* ('Spanje was niet tevreden beoordeeld te worden op lof van de mannen, als zij niet [...] in wedijver schitterend door beiderlei kunne, Flacilla, Maria en de mooie Serena zou schenken'). Flacilla (356-386) was de eerste echtgenote van Theodosius, en Maria mogelijk de moeder van Serena.²⁹ Ook deze vrouwen waren van Spaanse afkomst. Behalve de afkomst kan de geboorte een vast onderdeel zijn van panegyriek, die dan ook wordt beschreven (te beginnen met *te nascente*, 'bij uw geboorte') in de passage 70-96. Haar toekomstige echtgenoot wordt genoemd in 82-83 (*alio tum parvus in axe / crescebat Stilicho*: 'Onder een andere hemel groeide toen de kleine Stilicho').³⁰ De

27 Zie Kennedy (2003: 52, 83, 113, 162 en 212) voor het verschijnsel van *syncretis* in (laat)antieke retorische tractaten. Aelius Theon, een 1^e-eeuwse retorische theoreticus, definieerde *syncretis* als een literaire vorm die het betere of het slechtere (of het nu personen zijn of dingen) in vergelijkende zin tegenover elkaar zet (Kennedy 2003: 52-53).

28 In Menander Rhetor wordt de lof van de afkomst (τὸ γένος) beschreven in 2.1.9 (Race 2019: 143), na land van afkomst (τὴν πατρίδα, 2.1.7-8; Race 2019: 140-142). Deze elementen zijn in Claudianus' gedicht omgedraaid. De hiernavolgende krijgsdaden worden door Menander Rhetor beschreven in 2.1.17-28 (Race 2019: 149-157).

29 Volgens Ricci (2001: 198) en Charlet (2018: 164).

30 Menander Rhetor geeft ook voorschriften met betrekking tot de beschrijving van de omstandigheden rond de geboorte: 1.2.12-14 (τὰ περὶ γενέσεως, Race 2019: 145-147), gevolgd door het thema opvoeding (ἡ ἀνατροφή, Race 2019: 147-149). Zie Ware (2012: 23-24) voor de toepassing

omstandigheden van de geboorte worden uitgebreid beschreven, die tevens als voorspelling van toekomstige grootheid dienden (70-114).

Na de adoptie door Theodosius gaan de zusters Serena en Thermantia naar de steden van het oosten (*sedibus Aurorae famulas properatur ad urbes*: 'ze haasten zich naar de steden onderworpen aan de oostelijke hemel', 116), dat wil zeggen de residenties in de oostelijke helft van het rijk. Een opvallende eigenschap komt aan het hof naar voren: waar zelfs Flacilla vaak niet in staat is haar man, de keizer Theodosius, te kalmeren, weet Serena hem altijd tot bedaren te brengen wanneer hij opgewonden is over staatszaken (134-139). Serena's ingetogenheid (*reverentia*, 140) wordt geprezen, waarin zij vele Homerische *exempla* overtreft (de passage wordt afgesloten in 158). Dan komt haar aanstaande huwelijk aan de orde, en hoe velen naar haar hand dingen – maar de keizer weet nog niet te besluiten. Na een nieuwe passage met mythologische helden die dongen naar de hand van hun beoogde vrouwen, wordt Stilicho aangewezen als degene die de nicht, tevens adoptiefdochter van de keizer waardig is (185). Ook Thermantia krijgt een man, maar van net iets minder allooi (186-193). De lofzang gaat vanaf dit moment over op de roem en krijgsdaden van Stilicho zelf, waarbij Serena zijn ingetogen dienaar blijft (193-236). Serena's opvallendste verdienste is het ontmaskeren van een geplande aanslag, door die op grond van wat zij hoorde aan haar echtgenoot mee te delen (232-236).

Op dat punt breekt de ode af: het vermoeden bestaat dat het gedicht onvoltooid is, omdat een conclusie of mooie afronding ontbreekt. Het gedicht wordt om die reden dan ook wel rond 404 gedateerd, vlak voor de dood van Claudianus zelf.³¹ Er volgt in de handschriftelijke overlevering van de *Carmina minora* (31) een brief aan Serena in elegische disticha, die voornamelijk aan het huwelijk van Stilicho en Serena (ze trouwden in 384) is gewijd. De karaktereigenschap bij uitstek is die van *pudicitia*, kuisheid, de vrouwelijk vorm van wat bij mannelijke adressaten *moderatio* of *temperantia* geweest zou zijn ('zelfbeheersing').³² Daarbij wordt ook de geleerdheid van Serena

van dezelfde retorische riedel op Claudianus' beschrijving van Honorius, en daarna van Rufinus, die juist geblameerd wordt.

31 Zie voor de datering Charlet (2018: 159). Claudianus zou zijn overleden in 404, gezien zijn onvoltooide lofdicht op het zesde consulaat van Honorius (in 404); omdat over het tweede consulaat van Stilicho in 405 geen lofdicht is overgeleverd, zal hij voor dat jaar gestorven zijn. Cf. Coombe (2018: 9).

32 Washington (2020: 98) over de ingetogenheid (*σωφροσύνη, pudicitiae*) van Eusebia respectievelijk Serena in de over hen handelende panegyrieken. Opvallend is dat christelijke vroomheid in beide gevallen maar een zeer beperkte rol speelt, in Serena's geval mogelijk alleen bij het gebed tot de goden voor terugkomst van Stilicho van het slagveld (212-216). Gedicht 31 wordt

geprezen, bijvoorbeeld wanneer zij de boeken van Homerus en Vergilius blijkt te lezen (249).³³ De vele Homerische heldinnen die in het gedicht worden genoemd in de *syncrises* worden zo in een autoreferentieel kader geplaatst, doordat de met die heldinnen vergeleken adressaat zelf kennis blijkt te nemen van de *exempla*. Ook een allusie naar Vergilius is veelzeggend: in de nacht laat Serena haar man over zijn krijgsverrichtingen vertellen (*castae tuto per dulcia noctis / otia pugnarum seriem narrare iuberes* – ‘in de stilte van de ongeschonden nacht / beval u in rust de reeks van gevechten te vertellen’) – een directe verwijzing naar de vertelling door Aeneas op verzoek van Dido aan het begin van *Aeneis* 2. Tegelijk zijn de vele verwijzingen naar Homerus bedoeld om het aan een keizerlijke vrouw gerichte gedicht meer gewicht te geven, zoals ook voorgeschreven door Menander Rhetor (1.2.5, Race 2019: 141). De raad wordt plichtgetrouw gevolgd door de hoogst retorische dichter Claudianus, die als muze Calliope – de muze van het heldendicht – aanroeft (1: *dic mihi Calliope ...*).³⁴

6 Conclusie

De beide behandelde teksten laten zien dat lof in de vorm van wat in de moderne tijd panegyriek wordt genoemd niet alleen de heersende keizer hoeft te betreffen. Ook keizerlijke nevenfiguren, zoals mede- en tegenkeizers viel lof ten deel, zij het dat we van die laatste categorie geen voorbeelden meer over hebben. Van keizerzonen en keizerinnen zijn die er wel, zij het in zeer beperkte mate. En als zij werden geprezen, dan stond de betreffende lof geheel in dienst van de hoogste machthebber. In de proza-panegyriek verzameld in de *Panegyrici Latini XII* wordt doorgaans ook naar medekeizers verwezen (zoals naar Diocletianus indien een panegyriek aan zijn medekeizer Maximianus was gericht). Zo kan een idee verkregen worden van de imperiale verhoudingen in een door meer keizers gekenmerkt regeringsstelsel. In het geval van Crispus, Constantijns zoon en medekeizer, zijn er nauwelijks individuele trekken te herkennen: alles staat in het teken van de lof aan de hoogste regent, die als voorbeeld dient voor zijn nakomelingen en opvolgers. Hetzelfde geldt in het geval van Serena: haar lof dient vooral

door Cameron (1970: 409-410) wel in 398 gedateerd, rond Claudianus' eigen huwelijk, dat hij aan Serena te danken had, of door Charlet (2018: 174) in 400-401.

33 Over de geleerde vrouw in de oudheid: Hemelrijk (1999).

34 De verwijzingen naar eerdere poëzie zijn legio, ook bijvoorbeeld naar de Griekse bucolische poëzie van Theocritus, of de Romeinse dichter Statius; zie Szelest (1977).

af te stralen op haar in hiërarchie hogergeplaatste echtgenoot, die zelfs nog een hogere plaats in lijkt te nemen dan de regerende keizer Honorius.

De vraag kan worden gesteld of er ook poëtische en retorische tendensen of regelmatigheden uit de behandelde teksten gehaald kan worden. Daarvoor is het corpus van teksten op medekeizers en keizerlijke figuren echter te klein. Door zowel Porfyrius als Claudianus wordt een figuur bezongen (Crispus respectievelijk Stilicho) die later het onderspit heeft gedolven. Hoe het komt dat het werk van hun lofdichters is overgeleverd waar het werk over zoveel andere historische verliezers verloren ging, is moeilijk te zeggen. Porfyrius behield een politieke positie na de ondergang van Crispus, en het was nota bene Stilicho zelf die de werken van Claudianus verzamelde.³⁵ De Latijnse hexametrische poëzie die Claudianus op Serena schreef, kan worden vergeleken met een Griekse panegyriek in proza zoals Julianus die aan Eusebia richtte, maar naast de vorm van de tekst is de tijdsafstand en imperiale situatie te verschillend om conclusies over tendensen en literaire verwantschappen te trekken.³⁶ Een ander opvallend verschil tussen de twee is dat Eusebia in de derde persoon wordt geprezen, in een kennelijke poging haar man Constantius aan te spreken (terwijl het Eusebia was die de dankbaarheid van de redenaar verdiende). Serena daarentegen wordt rechtstreeks aangesproken, zoals in de brief aan Serena die erop volgt in de gedichtenverzameling, maar de lofrede is hoogstwaarschijnlijk nooit uitgesproken, gezien de onvoltooide staat waarin het gedicht verkeert.

Tot slot van deze bespreking kan nog het onderwerp van *agency* worden aangeroerd: wie heeft de grootste hand gehad in de totstandkoming van de opgeschreven lof? Waar voorheen in het geval van panegyriek vaak propaganda vanuit het keizerlijk hof werd aangenomen, lijkt het in veel gevallen toch de dichter of redenaar zelf geweest te zijn die de keuze voor het onderwerp maakte, en de manier waarop dit werd verwerkt. Die manier was vaak hoogst retorisch van aard, getuigend van de klassieke opvoeding in de literatuur die de geletterde klasse had genoten. Dit leidde tot een soms eenvormige, maar ook vaak originele omgang met de traditie, die een eigen herkenbaar karakter kreeg. Voor panegyrisch proza, dat in de 4^e eeuw nog altijd sterk steunde op de voorbeelden en lessen van Cicero en Quintilianus, geldt dat evenzeer als voor panegyrische poëzie (die Vergilius, en in het geval

35 Coombe (2018: 10).

36 Zoals blijkt uit de vaak aangehaalde inscriptie bij het standbeeld van Claudianus op het Forum van Trajanus, had poëzie een eigenstandig karakter, in onderscheid van proza. Voor de inscriptie *CIL* 6.1710, zie Cameron (1970: 248-249); Ware (2012: 1); Coombe (2018: 1).

van Claudianus, Statius, als voornaamste voorbeelden had).³⁷ De emulatie van dichters en schrijvers, hoezeer zij ook uitgingen van retorische sjablonen, nam een hoge vlucht. In dit opzicht is een sturende hand van de keizer of zijn hof nauwelijks te onderkennen. De vleierij (*adulatio*) die vaak verbonden is aan panegyrische redevoeringen, is ook doorgaans een middel om een boodschap geaccepteerd te krijgen, een retorische kunstgreep die dichters als Porfyrius en Claudianus, evenals de talrijke 4^e-eeuwse redenaars in proza, veelvuldig toepasten.³⁸ Het literaire succes dat zij boekten kan een verklaring bieden voor het behoud van hun werk. In dit opzicht is de 4^e eeuw een domein dat rijk is aan literatuur om nieuwe leeservaringen op te doen en onderzoek op toe te passen. De overgeleverde teksten vormen slechts een heel klein deel van wat er geweest moet zijn, maar af en toe toont een tekst hoe rijk de vrijheid en rijkdom aan gedachten was, ook ten aanzien van de verliezers.

Bibliografie

- Bleckmann, B. 2020. 'From Caesar to Augustus. Julian against Constantius', in S. Rebenich en H.-U. Wiemer (eds), *A Companion to Julian the Apostate*, Leiden/Boston, 97-123.
- Burgersdijk, D. 2016. *De macht van de traditie. Over het keizerschap van Augustus en Constantijn*, Amsterdam.
- Burgersdijk, D. 2018. 'Constantine's Son Crispus and His Image in Contemporary Panegyric Accounts', in D. Burgersdijk en A. Ross (eds), *Imagining Emperors in the Later Roman Empire*, Leiden/Boston, 137-157.
- Burgersdijk, D. 2021. 'Constantine's Arch. A reassessment in the light of textual and material evidence', in M.P. Garcia Ruiz en A.J. Quiroga (eds), *Emperor and Emperorship in Late Antiquity*, Leiden, 53-75.
- Cameron, A. 1970. *Claudian. Poetry and propaganda at the court of Honorius*, Oxford.
- Charlet, J.-L. 2018. *Claudian. Oeuvres. Tome IV, Petits Poèmes*, Parijs.
- Consolino, F.E. 1986. *Elogio di Serena*, Venetië.
- Coombe, C. 2018. *Claudian the Poet*, Cambridge.

37 Statius (die vele lofdichten op Domitianus schreef) als voorbeeld voor Claudianus: Ware (2012: 6 en *passim*).

38 Cameron (1970: 42-45) over het aandeel van vleierij in de gedichten van Claudianus, die hij als officiële propagandist van Stilicho kenschetste, een standpunt dat in de discussie in latere jaren enigszins is afgezwakt.

- Diamantopolou, L. 2016. *Griechische visuelle Poesie. Von der Antike bis zur Gegenwart*, Frankfurt am Main.
- Drijvers, J.W. 1992. 'Flavia Maxima Fausta. Some remarks', *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 41, 500-506.
- Green, R.P.H. 1991. *The Works of Ausonius*, Oxford.
- Hekster, O. 2015. *Emperors and Ancestors. Roman rulers and the constraints of tradition*, Oxford.
- Hemelrijk, E. 1999. *Matrona Docta. Educated women in the Roman elite from Cornelia to Julia Domna*, Londen.
- Heus, W.E. 1982. *Claudius Claudianus. Laus Serenae (carm.min. 30). Inleiding en commentaar* (dissertatie), Utrecht.
- Kennedy, G.A. 2003. *Progymnasmata. Greek textbooks of prose composition and rhetoric*, Leiden/Boston.
- Kulikowski, M. 2016. *The Triumph of Empire. The Roman world from Hadrian to Constantine*, Cambridge, MA.
- Kulikowski, M. 2019. *The Tragedy of Empire. From Constantine to the destruction of Roman Italy*, Cambridge, MA.
- Luz, C. 2010. *Technopaignia. Formspiele in der griechischen Dichtung*, Leiden/Boston.
- McGill, S. en J. Pucci (eds) 2016. *Classics Renewed. Reception and innovation in the Latin poetry of Late Antiquity*, Heidelberg.
- Omissi, A. 2018. *Emperors and Usurpers in the Later Roman Empire. Civil war, panegyric, and the construction of legitimacy*, Oxford.
- Peltari, A. 2014. *The Space that Remains. Reading Latin poetry in Late Antiquity*, Ithaca, NY.
- Polara, I. (ed.) 1973. *Publilius Optatianus Porfyrii, carmina I & II*, Turijn.
- Race, W.H. 2019. *Menander Rhetor. Dionysius of Halicarnassus, Ars Rhetorica*. Cambridge, MA.
- Rees, R. 2012. 'The Modern History of Latin Panegyric', in R. Rees (ed.), *Latin Panegyric*, Oxford, 3-41.
- Ricci, M.L. 2001. *Claudii Claudiani Carmina Minora* (Quaderni di "Invigilata Lucernis" 12), Bari.
- Roberts, M. 2010. *The Jeweled Style. Poetry and poetics in Late Antiquity*, Ithaca, NY.
- Squire, M. 2017. 'POP-art. The optical poetics of Publilius Optatianus Porfyrius', in J. Elsner en J. Hernández Lobato (eds), *The Poetics of Late Latin Literature*, Oxford, 25-99.
- Squire, M. en J. Wienand (eds) 2017. *Morphogrammata. The lettered art of Optatian. Figuring cultural transformations in the age of Constantine*, Paderborn.
- Szelest, H. 1977. 'Klaudians Laus Serenae', *Eos: Commentarii Societatis Philologae Polonorum* 65, 257-263.

- Varner, E.R. 2004. *Mutilation and transformation. Damnatio memoriae and Roman imperial portraiture*, Leiden.
- Ware, C. 2012. *Claudian and the Roman Epic Tradition*, Cambridge.
- Washington, B. 2020. 'Conventions in Julian's Encomium to Eusebia. Does gender make a difference?', in A. Omissi en A. Ross (eds), *Imperial Panegyric from Diocletian to Honorius* (Translated Texts for Historians, Contexts 3), Liverpool, 93-116.

Over de auteur

Diederik Burgersdijk doceert Latijn en Oude Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht, en is Research Fellow bij Allard Pierson (Universiteit van Amsterdam) en bij het Radboud Institute for Culture & History (RICH, Nijmegen). Zijn specialisatie betreft de representatie van Romeinse keizers in de Late Oudheid, waarover hij diverse studies deed verschijnen.